

УДК 502.315

ЦІННІСНІ АСПЕКТИ СТАВЛЕННЯ ЛЮДИНИ ДО ПРИРОДИ

Світлана Шевчук

*Житомирський національний агроекологічний університет,
кафедра суспільних наук,
бульвар Старий, 7, 10008, м. Житомир, Україна*

Чинником екологічної кризи констатується стан суспільної свідомості, що спирається на утилітарне ставлення до природи. Виходячи з ціннісних орієнтацій постнекласичної раціональності, робиться висновок про необхідність розробки неутилітарної традиції ставлення до природи, яка конкретизується у проблемі природи як естетичної цінності та проблемі морального статусу тварин.

Ключові слова: природа, цінність, ставлення до природи, традиція управління, традиція співпраці, природа як естетична цінність, моральний статус тварин.

Екологічна проблема сьогодні належить до першочергових проблем, від вдалого вирішення яких залежить майбутнє людства. Розв'язання надскладної ситуації у системі «суспільство – природа» неможливе без кардинальних змін в усвідомленні людства свого місця у світі, свого ставлення до природи.

Метою статті є розгляд ціннісних аспектів ставлення людини до природи в умовах екологічної кризи, спричиненої, зокрема, і розривом між наукою (сучасним природознавством) і гуманістичними цінностями; пошук можливостей формування нової системи цінностей, здатної запобігти сповзанню людства до загибелі.

Ми ставили перед собою такі завдання:

1) наголосити на розриві класичної науки і моральності, необхідності подолання цього розриву в умовах формування постнекласичної раціональності та екологічної кризи;

2) проаналізувати і розрізнити дві традиції ставлення людини до природи, на цьому підґрунті констатувати необхідність більш глибокого вивчення неутилітарної традиції ставлення до природи;

3) виявити в межах неутилітарної традиції конструктивні підходи для вироблення ціннісних установок, які можуть бути застосовані під час формування екологічно спрямованого світогляду.

Проблеми, пов'язані з ціннісним ставленням людини до природи, з відповідальністю людини за природу, є вкоріненими в історії людської культури. Питання про моральну відповідальність людини перед природою було поставлене у XIX столітті течією російських космістів у роботах М. Федорова, В. Вернадського та інших. Питання про моральний статус тварин обговорюється уже з XVIII століття такими авторами, як Д. Юм, І. Кант, М. Монтень, Т. Мор, Ч. Дарвін, Дж. Бентам, А. Шопенгауер, Дж. Міль, також їхні ідеї аналізуються сучасними авторами (П. Зінгер, Р. Кларк, Т. Ріган, Р. Райдер, М. Фокс та ін.). Етичні аспекти в осмисленні екологічної проблематики, ставлення людини до природи розглянуті в роботах К.-О. Апеля, Р. Атфілда, Г. Йонаса, Б. Каллікота, Х. Ролстон, Р. Хігінса, О. Леопольда, М. Мойсеева, В. Хьосле та ін. Ідеї екологічної етики набули розвитку в сучасній українській філософській думці у працях В. Борейка, Л. Василенко, В. Єрмоласвої, А. Єрмоленка, М. Кисельова та ін.

Останнім часом усе більше дослідників констатують обмеженість техногенної цивілізації та раціональності класичної науки, на яку вона спирається. Так, наприклад,

В. Хесле причиною екологічної кризи вважає дисбаланс між різними формами людської раціональності. На його думку, деякі форми раціональності, особливо технічна раціональність, розвиваються досить швидко, тоді як інші, які традиційно називають мудрістю, регресують. Невідповідність між цільовою і ціннісною формами раціональності, між істиною і мудрістю і є, на думку дослідника, причиною екологічної кризи [1, с. 7]. Так, справді, класичне природознавство (наука) протягом тривалого часу існувало в парадигмі «чистої об'єктивної істини», лише з кінця минулого сторіччя заговорили про ціннісні критерії отримання нового знання. Теза «всьяке знання – це благо» справджувалася лише до того часу, доки швидкість отримання цього знання, а особливо його практичного застосування, була порівняно невеликою і, по суті, відбувався збіг об'єктивної істини та цінності.

Хоча наука і техніка вважаються причинами сучасних екологічних проблем людства, вихід із кризи неможливо знайти за межами сучасної науки та новітніх технологій (зокрема, біотехнологій). Тому вирішення екологічної проблеми, очевидно, слід шукати у тих світоглядних засадах, на які спирається людська діяльність із використання результатів наукових досліджень.

Відомий філософ науки В. Стьопін переконаний, що наука і в майбутньому збереже свій пріоритетний статус, але тип наукової раціональності зміниться. Розширяться методологічні настанови, філософсько-світоглядні засади, зміниться картина світу. Новий тип раціональності, який утверджується у сучасному світі, є людиновимірним і проявляє себе через такі суттєві риси. По-перше, на відміну від класичної науки, сучасна наука вчиться розглядати природу як цілісний організм, до якого включено і людину. По-друге, суттєвою ознакою постнекласичної науки є постійна включеність суб'єктивної діяльності в «тіло знання». Вона враховує співвіднесеність характеру отримуваних знань про об'єкт не тільки з особливістю засобів та операцій діяльності суб'єкта, який пізнає, а й із його ціннісно-цільовими структурами. По-третє, суттєву роль починають відігравати моральні засади. В діяльності зі складними системами, а саме такими і є природа та суспільство, орієнтирами є не лише знання, а й моральні принципи, що забороняють дії, які можуть бути небезпечними для людини та природи. [2, с. 6–7]

Виходячи з означених особливостей та пріоритетів нової цивілізаційної парадигми, що почала формуватись у другій половині ХХ століття, можна стверджувати, що привернення уваги до розробки ціннісних аспектів ставлення людини до природи є актуальним.

Щоб виявити особливість ціннісного аспекту ставлення людини до природи слід порівняти його з іншим типом такого ставлення – практичним.

Практичне ставлення, яке здійснюється у системі «людина – природа», ґрунтується на принципі корисності природи для людини. При цьому природа розглядається як щось пасивне, як засіб людської діяльності і середовище її проживання. Акцент робиться цілковито на людині, яка прагне підкорити природу, встановити над нею своє панування, безвідносно до самопочуття самої природи.

Домінування практично-утилітарного ставлення до природи без врівноваження його ціннісним ставленням стало одним із вагомих чинників екологічної кризи.

Ціннісне ставлення визначається як таке, в якому активність людини спрямована на формування і підтримку розуміння значущості об'єктів оточуючої реальності (природи) не лише для її життєдіяльності, а й для збереження життя взагалі. Переконання у тому, що природа є цінністю, набуває особливого значення в умовах екологічної кризи.

Ставлення людини до природи як до цінності знаходить конкретизацію, зокрема, через розгляд таких проблем: 1) проблема формування уявлення про природу як естетичну

цінність; 2) проблема включення природи (тварин) у сферу моральних відносин, питання морального статусу тварин.

Спочатку розглянемо дві протилежні традиції ставлення людини до природи, що склались протягом історії та глибоко досліджені західними вченими.

На основі аналізу досліджень західноєвропейських учених вітчизняний філософ Л. Василенко розрізняє два підходи, дві протилежні традиції ставлення людини до природи і, відповідно, дві традиції розгляду морально-етичних аспектів цього ставлення [3, с. 152]. Йдеться про традицію керування (природою) і традицію співпраці (з природою).

Ідея панування над природою лежить у підвалинах усієї західноєвропейської культури. Так, наприклад, Цицерон, який спирався на вчення стоїків, писав: «Усе у цьому світі, чим користуються люди, саме для них створене і підготовлене» [4, с. 153].

«Деспотична» форма панування над природою в античний період підкреслюється також А. Лосєвим: «... римське відчуття життя починається з певного інстинкту онтологічного всесвітнього панування, що коріниться однаково і в глибині самого римського духу, і взагалі в останніх вигинах елліністичної свідомості» [5, с. 13]. Це «відчуття життя», позбавлене всілякого відчуття утаємниченості глибин буття, було б немислиме без «відчуття влади», без імперії. Воно легко поєднувалось із «тенденцією усе організовувати та впорядковувати, все приводити до системи і підкоряти розуму» [5, с. 25]. Щодо природи у такій абсолютистській формі панування був, як правило, відсутній моральний аспект. Це, зокрема, проявилось у поширеній тоді практиці цькування звірів у Римі заради видовища, гладіаторських боїв, насильстві імперської влади тощо.

У кожному з періодів розвитку західноєвропейської культури знаходимо також ідеї, протилежні розглянутій традиції керування, панування над природою. Йдеться про традицію співпраці з природою.

Це підхід, згідно з яким людина покликана вдосконалювати природний світ і розгортати його нереалізовані можливості, які не можуть розкритись без творчого сприяння людини. У фундаменті цієї традиції лежить неутилітарне, неінструментальне ставлення до світу. У ній приваблює пафос подолання немилосердного, жорстокого ставлення до живої природи (до «не людей»). Наприклад, тверде наполягання на нерівноправності людини і природи не сприяє розбудові етико-екологічного вчення, яке б дозволило здійснювати природокористування згідно з моральними настановами.

Прихильники неутилітарного підходу закликають захищати й оберігати природу, мотивуючи це не тим, що ми можемо від неї отримати якусь користь, мотивом має бути уявлення про цінність природи самої по собі, незалежно від її корисності. Так, наприклад, видатний природодослідник Олдо Леопольд, наголошуючи на необхідності поширити моральну відповідальність із суто міжособистісних взаємин на відносини з природою, закликав: «...облиште вважати шанобливе поводження із землею суто економічною проблемою. Розглядаючи кожне питання, шукайте не лише те, що економічно вигідно, а й те, що добре етично та естетично» [6, с. 221].

Людина може вбачати в контактах із природою психологічно значущу для себе цінність, здійснювати своє фундаментальне прагнення з'єднатись зі світом в єдине ціле і вийти із стресів та конфліктів індустріально-урбанізованого способу життя.

Р. і В. Рутлі припустили, що у такому разі цінна не стільки сама по собі незаймана природа, скільки той стан духу, який нею створюється, зокрема «почуття благоговійної просвітленості, переживання краси» [3, с. 152].

Подібний стан духу як один із важливих способів людського буття описує український філософ Г. Горак: «Людина здатна переживати стани причетності до космічного

простору, до природної гармонії, до Універсуму як такого. Ці стани знайомі кожному, хоч переживаються вони по-різному. Відпочиваючи в лісі, на самоті, подалі від міського шуму, повсякденних турбот, раптом відчуваєш себе його органічною часткою. Черпається у цьому стані величезна духовна наснага, духовне очищення, без якого неможливе повноваге існування» [7, с. 89].

Таким чином, спілкування із природою є необхідним людині для її повноцінного життя, психічного здоров'я, духовного збагачення. Турбуючись про природу, оберігаючи її, людина тим самим забезпечує умови власного повноцінного існування у світі.

Уявлення, на які спиралась практика природоперетворюючої діяльності, що привела до кризової ситуації у системі «суспільство – природа», зазвичай виключали естетичний підхід до природного середовища проживання людини.

Естетичне почуття виникає у конкретній ситуації взаємодії людини з природою, воно багате на позитивні емоції, не потребує спеціальної інтелектуальної підготовки, хоча й ґрунтується на досить високому рівні духовної культури. Тут природа постає в естетичному значенні як духовна цінність.

Цілеспрямована, творча зустріч людини з красою природи змінює її духовний світ, збагачуючи глибшим сприйняттям таких вищих моральних норм, як добро, благо, рівність. Відчуття природи піднімає людину над повсякденністю, переводить у стан піднесеного світовідчуття, відгороджує особистість від несуттєвого, другорядного, допомагає зосередитись на гуманістичних аспектах буття.

Естетичні зв'язки людини з природою не завжди можна підрахувати. Внаслідок контакту з природою відбуваються певні зміни у свідомості та почуттях особистості. При цьому виявляється гуманістична спрямованість, пов'язана з усуванням психічної напруженості. Оптимістичне бачення світу сприяє усвідомленню позитивних аспектів буття, викликає підсвідоме прагнення проникнути у ще незвіданий світ позитивних почувань і прагнень.

Краса природи викликає у людини комплекс позитивних відчуттів: безпеку, розслабленість, спокій, тепло, свободу, доброзичливість, щастя. Американські спеціалісти вважають, що це пов'язано з почуттям психологічного комфорту як результатом тривалої еволюції людства. Таким чином, людська генетика постійно має потребу у природному зразку, природній красі, гармонії.

Отже, насолода, яку отримує людина від споглядання дикої природи, сприяє духовній і творчій діяльності. Контакт із живою природою сприятливо впливає на людину, позбавляючи її стресів і перевтоми, пробуджує й оновлює душу, даючи нову енергію для морального життя.

Більшість авторів, зокрема зарубіжних, зауважують, що принципи і норми етики традиційно мали антропоцентричний характер і поширювались лише на безпосередні дії людини стосовно іншої людини. Природа ж не потрапляла у сферу моральної оцінки. Наростання кризових екологічних тенденцій змусило багатьох учених відмовлятись від суто антропоцентричного уявлення про моральність і шукати можливості включення природи, зокрема тварин, у сферу моральної відповідальності людини.

Отже, зазвичай вважалося, що суб'єктами морального ставлення можуть бути тільки люди, що обов'язок стосовно тварин, як би ми його не розуміли, це той самий обов'язок стосовно людей, у який тварини залучаються підкореним чином.

В епоху античності кожне дерево чи річка мали свого Духа-захисника. Перш ніж зрубати дерево, перегородити річку людина вважала за потрібне заручитись підтримкою того Духа, який відповідав за певну сферу, щоб і в майбутньому не втратити його прихильності. Дослідник Л. Уайт

вважає, що, зруйнувавши язичницький анімізм, християнство відкрило психологічну можливість експлуатувати природу в дусі байдужості до самопочуття природних об'єктів. Вона пише: «Людина дала імена всім тваринам, установивши таким чином над ними своє панування. Бог передбачив і спланував усе це виключно для користі людини і щоб вона правила світом: кожна природна тварина не має ніякого іншого призначення, окрім як служити цілям людини» [8, с. 217].

Отже, на протигагу давньому язичництву й азійським релігіям християнство не лише встановило дуалізм людини і природи, а й наполягло на тому, що воля Бога саме така, щоб людина експлуатувала природу заради своєї мети.

Дж. Пассмор, підтримуючи Л. Уайт, підсумовує: «...християнство привнесло в людську культуру своє ставлення до природи: вона – джерело ресурсів, а не об'єкт споглядання, людина має право використовувати її, як їй заманеться, вона не є священною, і ставлення людини до неї не регулюється моральними принципами» [8, с. 217].

Низка дослідників намагаються спростувати такий вердикт християнської релігії, наголошуючи на своїй інтерпретації відповідних фрагментів Біблії. Вони переконані в тому, що Біблія явно чи приховано вигляді несе в собі необхідні складові для продуманого та зваженого морального ставлення до природи.

У межах християнського світогляду справді існує альтернативний погляд на природу і місце людини в ній. Так, наприклад, Франциск Ассизький спробував замінити ідею безмежного панування людини над твариною ідеєю рівності всіх тварин, зокрема й людини. Святий Франциск зробив спробу зняти людину з п'єдестала її панування над твариною і встановити демократію у відносинах усіх Божих тварин.

Відомий мислитель-гуманіст А. Швейцер виступив з оригінальною концепцією «благоговіння перед життям»: «для людини справді етичної будь-яке життя священне, зокрема і те, яке з людського погляду перебуває, здавалось би, на нижньому щаблі шкали цінностей» [8, с. 201, 338].

Таким чином, ми намагались виявити й окреслити проблему пошуку деяких ціннісних аспектів та установок у сфері відносин людини і природи. Констатувавши необхідність подолання розщепленості науки і моральності, об'єктивної істини та гуманістичних цінностей як процесу, що відбувається в межах формування постнекласичної парадигми, встановлено, що серед орієнтирів раціональності, що формується, вагомо присутній аксіологічний (ціннісний) елемент.

Встановивши та розглянувши відмінності двох історичних традицій ставлення людини до природи (традиція керування природою і традиція співпраці з природою), ми зробили висновок, що традиція співпраці з природою недостатньо розроблена й утримує у собі низку конструктивних підходів, здатних вплинути на формування екологічно спрямованої свідомості, а отже, поступово змінити ставлення до природи і в майбутньому розв'язати екологічну проблему.

У межах цієї традиції було розглянуто два підходи. В основі першого підходу лежить ставлення до природи як до естетичної цінності. Другий підхід охоплює розгляд проблеми морального статусу тварин і, відповідно, розширення сфери морального регулювання.

У підвалинах естетичного ставлення до природи лежить мотив цінності природи як такої незалежно від її користі для людини. І все ж людина отримує від такого ставлення до природи засоби власного повноцінного існування як біосоціальна та соціокультурна істота. Йдеться про засіб реалізації фундаментального прагнення і потреби людини в єдності зі світом, універсумом. Естетичне ставлення до природи є також засобом виходу людини зі стресів та конфліктів урбанізованого способу життя. Спілкування із природою здатне вилікувати душу, викликаючи у ній відчуття гармонії, надихає на творчість.

У межах неутилітарної традиції нового звучання набуває підхід до природи (тварин, не людей), як до істот, ставлення до яких має регулюватись моральними нормами. Як відомо, тривалий час тварини не потрапляли до сфери моральної оцінки, суб'єктами морального ставлення вважались лише люди. В історії знаходимо яскраві приклади морального ставлення до всього живого, а не тільки до людей. Окрім збереження природи, моральне ставлення до тварин має своїм іншим аспектом запобігання жорстокості та бездуховності світу, пріоритетом якого тривалий час були утилітаризм і прагматизм.

Зауважуючи евристичність традиції неутилітарного ставлення до природи, слід наголосити також на її недостатній розробленості, зокрема ще не встановлена суть такого ставлення до природи, невідомо, як ця суть співвідноситься з естетичними, моральними і пізнавальними нашими уявленнями про природу. Таким чином, пошук нових ціннісних аспектів та установок у сфері відносин людини і природи має бути продовженим.

Список використаної літератури

1. Хесле В. Философия и экология / В. Хесле. – М. : Наука, 1994. – 321 с.
2. Наука и культура : матер. «круглого стола» // Вопросы философии. – 1998. – № 10. – С. 3–38.
3. Василенко Л.И. Отношение к природе: «традиция управления» и «традиция сотрудничества» / Л.И. Василенко // Вопросы философии. – 1987. – № 7. – С. 145–154.
4. Цицерон. Философские трактаты / Цицерон. – М. : Наука, 1985. – 383 с.
5. Лосев А.Ф. Эллинистически-римская эстетика I – II вв. н.э. / А.Ф. Лосев. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1979. – 416 с.
6. Леопольд О. Календарь песчаного графства / О. Леопольд. – М. : Мир, 1983. – 248 с.
7. Горак Г.І. Філософія : [курс лекцій]. – К. : Вілбор, 1997. – 272 с.
8. Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности / сост. Л.И. Василенко и В.Е. Ермолаева ; пер. с англ. и фр. – М. : Прогресс, 1990. – 495 с.

AXIOLOGICAL ASPECTS OF HUMANS' RELATIONSHIP WITH NATURE

Svitlana Shevchuk

*Zhytomyr National Agroecological University,
Department of Social Sciences
7 Staryi Blvd., 10008, Zhytomyr, Ukraine*

It is stated that one of the factors of the ecological crises is a state of public consciousness that is based on the utilitarian attitude toward nature. Proceeding from axiological orientations of the postnonclassical rationality, the conclusion is that it is necessary to develop a non-utilitarian tradition of relationship with nature which is specified in the issues of aesthetic value of nature and moral status of animals.

Key words: nature, value, relationship with nature, tradition of management, tradition of cooperation, nature as an aesthetic value, moral status of animals.